

Ouderbetrokkenheid

Vluchtelingenkinderen in de kinderopvang

Ouderbetrokkenheid

Vluchtelingenkinderen in de kinderopvang

Inhoud

Voorwoord	4
Inleiding	5
1 De start	6
1.1 Wie zijn de ouders?	7
1.2 Aanmelding	7
1.3 Kennismaking / intake	8
2 Wennen voor kind en ouders	11
3 Wederzijdse verwachtingen	13
4 Samen betrokken bij de ontwikkeling van het kind	15
5 Activiteiten voor en met ouders	17
6 Als er extra ondersteuning nodig is?	19
7 Samenwerking met andere organisaties	21

Voorwoord

Uit landelijke peilingen van Sardes en Sociaal Werk Nederland blijkt dat zowel gemeenten als kinderopvangorganisaties worstelen met adequate educatieve opvang voor jonge vluchtelingenkinderen (0–4 jaar). Het gaat zowel om vragen van financiële en organisatorische aard als om inhoudelijke vragen over deze groep kinderen en hun ouders.

Vier organisaties, **Sardes, Sociaal Werk Nederland, het Nederlands Jeugdinstituut en Pharos**, hebben de handen ineen geslagen en een consortium gevormd. Met subsidie van het Kinderopvangfonds ondersteunen zij kinderopvangorganisaties en gemeenten bij het bieden van educatieve zorg en opvang aan vluchtelingenkinderen en hun ouders, zowel met als zonder status.

Om gemeenten, kinderopvangorganisaties, politiek en landelijke maatschappelijke organisaties handvatten te bieden bij het zorgen voor een goede start van vluchtelingenkinderen en hun ouders in Nederland, zijn in 2017 en 2018 de volgende activiteiten uitgevoerd:

- De vorming van een kennisplatform met relevante partners om uit te wisselen, af te stemmen en te delen.
- Een inventarisatie van knelpunten en behoeften van gemeenten en kinderopvangorganisaties.
- Het samenstellen van informatiebrochures en handreikingen.
- Het verzamelen van aanpakken en methodieken voor deskundigheidsbevordering in de kinderopvang.
- Regionale kenniskringen van gemeenten.
- Bijeenkomsten en trainingen voor de kinderopvang.
- Pilots ouderbetrokkenheid in de kinderopvang.
- Een helpdesk voor professionals uit de kinderopvang, zorg en gemeenten.

Deze brochure maakt deel uit van een reeks brochures die het consortium heeft uitgebracht. De andere brochures zijn:

- Deskundigheidsbevordering en methodieken
- Anderstaligheid en opvallend gedrag van kinderen
- Achtergrond vluchtelingenkinderen

Inleiding

De kinderopvang (peuterspeelzalen en kinderdagverblijven) wil vluchtelingenkinderen graag een goede start bieden. Het betrekken van ouders bij kinderopvang en het bieden van ondersteuning bij de opvoeding en ontwikkeling van hun kinderen is dan natuurlijk belangrijk. De vraag die in deze brochure centraal staat, is: hoe kan de kinderopvang een brug slaan naar ouders en antwoorden geven op hun behoeften en wensen, mede in het licht van integratie in de Nederlandse samenleving?

Welke ouders?

We hebben het over ouders die onder moeilijke omstandigheden hun kinderen opvoeden. Uiteraard verschillen zij onderling in opleiding, herkomstland en geschiedenis, maar voor alle ouders geldt dat er taalbarrières zijn, dat zij cultuurverschillen ervaren en dat zij onbekend zijn met de Nederlandse samenleving en het Nederlandse kinderopvang- en schoolsysteem. Een deel van de ouders kampt met oorlogservaringen en trauma's. Het is dan ook een uitdaging voor de kinderopvang om deze groep ouders te betrekken.

Wat bedoelen we met ouderbetrokkenheid?

Het gaat bij ouderbetrokkenheid om: het betrekken van ouders bij de ontwikkeling van hun kind, zowel thuis als op de locatie; om het stimuleren van ouders om mee te doen aan de ouderactiviteiten van de kinderopvang en; om het signaleren van (opvoed)vragen of -problemen en het doorverwijzen naar (opvoed)ondersteuning. Dat zijn belangrijke taken van de kinderopvang (peuterspeelzalen en kinderdagverblijven).

Waarom is ouderbetrokkenheid belangrijk?

Voor jonge kinderen met een vluchtelingenachtergrond is het nog belangrijker dan voor andere jonge kinderen dat zij zich in een veilige, stabiele en vertrouwde omgeving kunnen ontwikkelen en de Nederlandse taal leren spreken. Het betrekken en ondersteunen van ouders is daarbij een belangrijke voorwaarde.

Wat staat er in deze brochure?

In deze brochure beschrijven we welke kwesties een rol kunnen spelen in het werken met vluchtelingenkinderen en hun ouders en hoe je daarmee om kunt gaan. We geven achtergrondinformatie, tips en goede voorbeelden. Deze tips zijn zeker niet het hele verhaal, maar een startpunt om met elkaar in gesprek te gaan. Het allerbelangrijkste is: stel je open voor deze ouders en toon oprechte belangstelling. Goed ouderbeleid betekent oog hebben voor alle ouders.

Onderwerpen

De thema's die aan de orde komen, 'volgen' de ouder: wat is er belangrijk bij de kennismaking en de intake, waar moet je speciaal op letten bij het wennen, hoe communiceer je met ouders over de ontwikkeling van hun kind, wat doe je als er culturele verschillen zijn, wat doe je bij opvallend gedrag van kinderen?

Voor wie is de brochure?

De brochure is bruikbaar voor managers, hbo-coaches en pedagogisch medewerkers in de kinderopvang. Maar ook andere organisaties, zoals het onderwijs, consultatiebureaus, bibliotheek, opvoedondersteuning en VluchtelingenWerk kunnen er hun voordeel mee doen. De tips zijn meestal voor de kinderopvang bedoeld, maar soms ook op andere partijen gericht.

Hoe is de brochure tot stand gekomen?

In het schooljaar 2017-2018 zijn verschillende kinderopvangorganisaties in een aantal gemeenten aan de slag gegaan met ouderbetrokkenheid van ouders die als statushouder nog maar kort in de gemeente wonen. Het doel van die pilots was: kennis en ervaringen uitwisselen en komen tot een werkende aanpak. Er zijn aan de hand van kwesties waar de locaties tegenaan liepen, plannen ontwikkeld, uitgevoerd en afspraken gemaakt. In deze gemeenten is dus ervaring opgedaan met het betrekken van ouders met een vluchtelingenachtergrond bij de kinderopvang. Samen met de organisaties hebben we onder andere gekeken wat er nodig is om een band met ouders op te bouwen, om duidelijk en respectvol te communiceren en om elkaar niet alleen letterlijk, maar ook figuurlijk te verstaan. Sardes begeleidde de pilot en verzamelde goede voorbeelden. In deze brochure maken we de aanpak overdraagbaar.

Hoofdstuk 1

De start

1.1 Wie zijn de ouders?

Informatie over het gezin

Er is nogal eens weinig informatie beschikbaar bij de kinderopvangorganisaties op het moment dat zij kennismaken met het kind en de ouders. Op een intakeformulier staat meestal wel geboorteland vermeld, maar ouders zijn niet verplicht om dat in te vullen. Dat geldt voor meer zaken. Dat is jammer, want het gaat om belangrijke informatie. Bij het kennismakingsgesprek krijgt de kinderopvang dan pas meer duidelijkheid over de achtergrond van een kind. Tijdens het eerste (telefoon)gesprek kan de kinderopvang informeren naar de taal die ouders spreken, zodat zij eventueel tijdig een tolk kunnen regelen.

Informatie over het herkomstland

Het is raadzaam om achtergrondinformatie te hebben over het land en de cultuur waar ouders uit afkomstig zijn. Wat zijn gewoontes en rituelen in het land van herkomst, is er kinderopvang, hoe is dat georganiseerd, is er leerplicht, vanaf welke leeftijd et cetera.

Houd rekening met onderlinge verschillen

Dat betekent overigens niet dat alle ouders uit een land op dezelfde manier hun kinderen opvoeden. Ouders delen wellicht de taal en in grote lijn gewoontes, maar kunnen verschillen in opleiding, in ervaring met school in het thuisland en in vluchtgeschiedenis of nareizen. Je moet er altijd rekening mee houden dat ouders uit dezelfde cultuur onderling van elkaar kunnen verschillen. Ga er dus nooit automatisch vanuit dat ouders met dezelfde nationaliteit ook dezelfde gewoontes en opvattingen hebben, alleen maar omdat ze afkomstig zijn uit hetzelfde land.¹

TIPS

- Er is literatuur beschikbaar over de achtergrond van migranten, bijvoorbeeld van het Verweij-Jonker Instituut.² Ook heeft Pharos veel informatie over gezinnen uit Syrië, Afghanistan, Eritrea en Somalië (zie ook brochure *Achtergrond vluchtelingkinderen*).
- Het is handig om (gemeentebrede) afspraken te maken over de informatie die al dan niet wordt overgedragen, bijvoorbeeld van de consultatiebureaus, en aan wie, uiteraard met inachtneming van de bescherming van de privacy van ouders en kinderen.

- Voor de kinderopvang is het prettig als er vooraf informatie over het kind en de ouders beschikbaar is, in ieder geval over de taal die ouders spreken. Probeer voorafgaand of aan het begin van het intakegesprek het Nederlandse taalniveau van ouders te bepalen. Dan weet je of het inschakelen van tolken of de tolktelefoon nodig is.
- Probeer voor de intake ook andere relevante achtergrondinformatie over een gezin te krijgen. Wat is het opleidingsniveau van ouders? Zijn ouders analfabeet of niet? Wat is het taalniveau? Hoe is de gezinssamenstelling? Organisaties als VluchtelingenWerk of de JGZ hebben hier vaak al enig zicht op. Maak daar gebruik van.

1.2 Aanmelding

Fluctuaties

Het is moeilijk te voorspellen wanneer en hoeveel ouders met een vluchtelingenachtergrond hun kinderen aanmelden voor kinderopvang. De aantallen fluctueren vanwege de situatie in conflictgebieden, maar ook door politieke beslissingen over het toelaten van vluchtelingen en over gezinshereniging. Dat betekent dat er soms opeens ouders voor de deur kunnen staan die (dringend) kinderopvang nodig hebben, bijvoorbeeld omdat ze aan de inburgeringscursus moeten beginnen.

Toeleiding

Kinderen kunnen op verschillende manieren bij de kinderopvang terecht komen: via het consultatiebureau, VluchtelingenWerk, maar ook rechtstreeks en op eigen initiatief, bijvoorbeeld omdat iemand uit hun omgeving ze erop wees. Veel vluchtelingenkinderen komen in aanmerking voor voor- en vroegschoolse educatie. Kinderen die in Nederland geboren zijn, krijgen hiervoor een indicatie van het consultatiebureau. Maar bij vluchtelingenkinderen komt het nogal eens voor dat zij eerst worden ingeschreven bij de kinderopvang en daarna een vve-indicatie krijgen.

Keuzes van ouders

Praktische redenen, zoals opvang dichtbij de woning of dichtbij de taalschool, zijn de belangrijkste keuzecriteria voor ouders. Baby- en peutergroepen waar al kinderen uit de eigen bevolkingsgroep worden opgevangen, zijn aan-

¹ www.sardes.nl/pathtoimg.php?id=1709

² www.verweij-jonker.nl/publicaties/2012/ouderschap_versterken

trekkelijk voor deze ouders, zo blijkt. Zij geven dit aan elkaar door. Ouders hebben dan steun aan elkaar.

Soms zie je dat peuters weggaan bij een peuterspeelzaal en naar een kinderdagverblijf gaan, bijvoorbeeld omdat ouders door de inburgering meer uren opvang nodig hebben. Er is echter ook een beweging andersom, van het kinderdagverblijf naar de peuterspeelzaal, vanwege de vergoeding die ouders krijgen bij de peuterspeelzaal.

Het is prettig als kinderen zo weinig mogelijk wisselingen hoeven mee te maken, omdat juist voor deze kinderen stabiliteit belangrijk is. Ze hebben immers al verhuizingen meegemaakt en zijn dus nogal eens uit een vertrouwde omgeving weggehaald.

Kosten kinderopvang

Ouders die een taal cursus volgen, kunnen kinderopvangtoeslag aanvragen. Het is goed om ze hierop te wijzen en te regelen dat ze ondersteund worden bij de aanvraag. Als de taal cursus afgerond is, heeft dat gevolgen voor (het recht op) de kinderopvangtoeslag. Ouders moeten dit zelf en op tijd aan de Belastingdienst doorgeven, anders lopen zij risico om later grote bedragen terug te moeten betalen. Ook daarover kan de kinderopvang informatie geven.

Ouders kunnen soms zaken verkeerd begrepen hebben, dus daarom is het essentieel om steeds te proberen vragen te stellen en in gesprek te blijven. Zo denken ouders bijvoorbeeld weleens dat het goedkoper is als ze hun kind later brengen en eerder ophalen.

TIPS

- De kinderopvang kan VluchtelingenWerk informeren over de intake- en wenprocedure. Het zou mooi zijn als dit in de informatie voor de coaches van VluchtelingenWerk wordt opgenomen, zodat zij ouders kunnen stimuleren om ongeveer twee maanden voordat deze aan de inburgeringscursus beginnen, hun kind aan te melden bij de kinderopvang, kennis te maken en een wenprotocol te doorlopen.
- Bij de toeleiding via het consultatiebureau is het belangrijk dat de professionals van het consultatiebureau op een positieve manier het belang van kinderopvang uitleggen: spelen is leuk voor elk kind en goed voor de ontwikkeling, het biedt kinderen en ouders structuur en de ouders hebben hun handen vrij om de zaken te regelen die allemaal op hen af komen. Termen als indicatie en doorverwijzing kan men beter vermijden,

omdat dat een medische connotatie kan hebben en ouders de indruk geeft dat er iets aan de hand is met hun kind.

- Een eenvoudige aanmeldprocedure, desnoods in stappen, is beter te begrijpen door vluchtelingenouders dan dat zij in één keer veel informatie krijgen (in een taal die niet hun thuistaal is). Je kunt ouders dus beter een paar keer wat korter laten komen.
- Maak voor de intake en kennismaking, indien mogelijk, een afspraak met beide ouders.
- Regel een tolk (bijvoorbeeld via de tolktelefoon) als er vertrouwelijke informatie aan de orde komt en als de ouders geen van beiden Nederlands of Engels spreken. Ga na wie verantwoordelijk is voor de kosten hiervan. In sommige gevallen is de gemeente bereid om de kosten te dekken.
- Wees je er van bewust dat ouders met een vluchtelingenachtergrond een andere opvatting over de overheid kunnen hebben dan Nederlandse ouders. Ouders kunnen negatieve ervaringen hebben opgedaan met de overheid in hun herkomstland en daardoor moeite hebben om formulieren te ondertekenen voor of tijdens de intake. Introduceer daarom tijdens het intakegesprek de formulieren die ouders moeten ondertekenen. Oefen geen dwang uit, geef een exemplaar mee als voorbeeld en leg uit wat het is.

1.3 Kennismaking / intake

Twee gesprekken

Het kan beter zijn om niet teveel informatie in één keer te geven, maar eventueel nog een keer af te spreken. Plan bijvoorbeeld enkele weken na het intakegesprek nog een gesprek. Tijdens het eerste gesprek bespreek je met ouders praktische zaken en afspraken. In een tweede gesprek gaat het om de kindontwikkeling en afspraken over de samenwerking op dit punt.

Extra tijd investeren

Het is belangrijk om extra tijd uit te trekken voor de inschrijving en kennismaking. Enerzijds omdat het tijd kost om uit te leggen hoe de kinderopvang functioneert, anderzijds is het in het kader van ouderbetrokkenheid belangrijk om de

ouder(s) zo goed mogelijk te leren kennen. Is het gezin in Nederland compleet of zijn er gezinsleden elders achtergebleven of terechtgekomen? Is de echtgenote van de vloeiend Engels sprekende vader ook (hoog)opgeleid of is zij analfabeet? Zijn de kinderen uit het gezin door de oorlog niet naar de voorschool of school geweest of heeft het gezin in een vluchtelingenkamp gezeten met een goede ngo-school? Koesteren ouders hun islamitische of christelijke achtergrond of zijn zij juist weggevlucht voor religieuze terreur? Deze en andere vragen kunnen aan de orde komen tijdens het kennismakingsgesprek. Wees je er wel van bewust dat dit soort vragen ook intimiderend kunnen overkomen, dus probeer goed in te schatten wat wel en niet gepast is op een bepaald moment. Bij mogelijke misverstanden is een gesprek (met handen en voeten) onmisbaar.

Vertrouwensband

Het tonen van respect en oprechte belangstelling leidt tot een vertrouwensband. Het eerste contact is daarbij essentieel. Het zet de toon en legt de basis voor het verder uitbouwen van een relatie. Het doel ervan is: wederzijds kennismaken en uitspreken van verwachtingen over en weer. Niet alles hoeft bij de eerste intake al duidelijk te zijn, maar het is wel goed om het op enig moment te kunnen checken.

Meer tijd en andere focus bij intake

Bij de kennismaking/intake is het van het allergrootste belang dat ouders een veilig gevoel krijgen, zodat zij hun kind met een gerust hart achter kunnen laten. Daarnaast gaat het over de gezondheid en veiligheid van het kind, bijzonderheden in de ontwikkeling van het kind, gang van zaken op de groep en praktische afspraken. Laat bijvoorbeeld een luier zien om duidelijk te maken dat ouders luiers mee moeten nemen voor hun kind. Of bepaal samen met ouders het voedingsschema aan de hand van een afbeelding van een klok.

Vaste contactpersoon

Voor elke ouder is het prettig als er vanaf de kennismaking een vaste contactpersoon is. Dat geldt in nog sterkere mate voor ouders die het land en de taal nog niet goed kennen.

Rondleiding

Het is belangrijk om vluchtelingenouders altijd een rondleiding te geven. Zij kunnen dan immers met eigen ogen zien hoe het toegaat bij de kinderopvang.

Beeldmateriaal

Voorals voor ouders die de Nederlandse taal niet of niet goed spreken, is het handig om aangepaste materialen te gebruiken bij de kennismaking, zoals filmpjes of een boekje met beeldmateriaal, pictogrammen (zie Tips).

Tolken

Het verdient aanbeveling om een tolk beschikbaar te hebben met specifieke deskundigheid op het gebied van kinderopvang. Van tolken wordt verwacht dat zij beide talen beheersen en zich niet laten leiden door hun eigen gevoel, maar het belang van de ouders voorop stellen. Bij problemen moeten zij in staat zijn om zaken goed uit te leggen. Misschien is er een sleutelpersoon uit de eigen gemeenschap van de vluchtelingenouders die mee kan komen en kan tolken. Het is in dat geval wel van belang om te checken of de betreffende personen elkaar vertrouwen en of de persoon die tolkt ook de 'beleving' over kan brengen naast de 'kale' informatie.

Algemene informatie over kinderopvang in Nederland

Om algemene informatie over de kinderopvang in Nederland te geven, zijn verschillende websites beschikbaar (zie Tips). De filmpjes en teksten kunnen de medewerker in de kinderopvang of de professional op het consultatiebureau eventueel samen met de ouders bekijken.

Huisbezoek

Een huisbezoek helpt om meer over een kind of de gezinsituatie te weten te komen. Het werkt alleen als je met elkaar kunt communiceren. Zorg eventueel voor een tolk die het gesprek kan vertalen. Een huisbezoek geeft wat meer tijd en ruimte om de band met ouders op te bouwen. Een mogelijkheid is om met de jeugdverpleegkundige samen op huisbezoek te gaan.

TIPS

- Zorg dat je de namen van ouders kent.
- Bespreek niet teveel tegelijk. Hou het op korte gesprekken waar telkens één bepaald onderwerp centraal staat.
- Herhaling van de gegeven informatie is belangrijk en een check of het begrepen is, bijvoorbeeld door een ouder zelf iets te laten doen dat is uitgelegd.
- Zet een tolk in of iemand uit de eigen gemeenschap om te tolken.
- Tijdens een rondleiding kun je ouders laten zien hoe het er aan toegaat tijdens een dag op de kinderopvang.
- Dagritme kaarten met plaatjes kunnen ouders bij de intake duidelijk maken hoe een dag op de kinderopvang eruit ziet. En omgekeerd kun je het ook gebruiken om anderstalige ouders te laten vertellen over hun gewoontes rond de zorg en opvoeding van het kind.
- Vraag aan de ouders wat het kind fijn vindt en waar de ouders waarde aan hechten. In de publicatie *Kind in beeld* staan foto's van dagelijkse gebeurtenissen in de kinderopvang: www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/kind-in-beeld-kinderopvang
- Wanneer ouders geen Nederlands of Engels spreken, kun je gebruik maken van pictogrammen. Er zijn pictogrammenboekjes met simpele afbeeldingen en het betreffende woord in acht talen: www.politeia.be/downloads/lezen/PICTOG243U.pdf; www.gezinsopvanginfo.be/uploads/1/3/5/4/13542810/pictoboekje_2.pdf
- Er zijn websites waar pictogrammen te bestellen zijn: www.sclera.be/nl/vzw/home; www.politeia.be/nl-be/book/pictogrammenboekje-kinderopvang-pakket-van-10/12365.htm. Maak met elkaar afspraken over welke pictogrammen je gebruikt voor welk woord en wees hier consequent in.
- Als er geen persoon aanwezig is die kan tolken, kan Engels als voertaal worden geprobeerd of Google Translate uitkomst bieden voor de meest elementaire informatie. Wees voorzichtig met het gebruik van Google Translate. Je kunt namelijk niet controleren of een woord juist is vertaald. Met een plaatje of vertaling andersom kun je controleren of de juiste betekenis is overgekomen.
- Er is voor vluchtelingenouders een landelijke website en er zijn bijbehorende Facebookpagina's met algemene informatie over gezondheid in het Nederlands, Arabisch en Tigrinya. Er is ook een deel over kinderopvang en over vve: www.pharos.nl/nl/kenniscentrum/gezond-opgroeien/gezond-opgroeien www.pharos.nl/nl/kenniscentrum/gezondheid-statushouders/eenvoudige-voorlichting www.facebook.com/syriersgezond www.facebook.com/eritreersgezond www.facebook.com/opgroeieninnederland.

Hoofdstuk 2

Wennen voor kind en ouders

Rekening houden met de voorgeschiedenis ouder – kind

Juist voor kinderen en ouders met een vluchtelingenachtergrond, is het wennen van groot belang. Vaak zijn ouders en kinderen onder moeilijke omstandigheden sterk op elkaar aangewezen geweest en is het lastig om van elkaar gescheiden te worden. Alles wat voor Nederlandse ouders geldt, geldt ook voor vluchtelingenouders, maar sommige zaken vragen extra aandacht. Dan gaat het bijvoorbeeld om de onbekendheid van ouders met Nederland en met de Nederlandse kinderopvang en het onderwijs. Het is belangrijk om aan de ouders die niet of minder bekend zijn met de Nederlandse cultuur, gewoonten uit te leggen. Dat kan op verschillende manieren: via een tolk, door een andere ouder, met pictogrammen, foto's en filmpjes en/of met behulp van Google Translate (zie voorgaande tips).

Spoedplaatsingen

Het komt nogal eens voor dat er sprake is van een spoedplaatsing. Ook dan is het raadzaam om vast te houden aan een wenprocedure. Als kinderopvangorganisatie kun je ouders uitleggen waarom het niet goed is voor het kind om plotseling weggebracht te worden en dat dat ook moeilijk is voor de ouder zelf. Juist kinderen en ouders die uit een onveilige situatie komen, moeten de tijd krijgen om te wennen aan de gang van zaken op de kinderopvang.

Veiligheid en geborgenheid

Voor vluchtelingenkinderen en hun ouders is het essentieel om een veilige sfeer, structuur, regelmaat en rust te krijgen. Zij hebben immers al het nodige meegemaakt en zijn gebaat bij continuïteit en vaste gezichten.

Wennen

Afscheid nemen valt vluchtelingenouders en -kinderen soms extra zwaar. Het is belangrijk dat er voldoende tijd is voor het afscheid nemen, zeker in de beginfase. Neem langer de tijd voor het wennen, maak een wenplan, bespreek dat met de ouders, maar wees flexibel. Bedenk als team hoe je ouders wijst op bijvoorbeeld te laat komen, met uitleg en geduld.

Kijk welke wenmomenten goed uitkomen voor de ouders. Zij kunnen bij de inburgeringscursus eventueel de tijden afstemmen.

TIPS

- Stel een buddysysteem in, waarbij je een nieuwe ouder koppelt aan een ouder die al wat langer bij de kinderopvang komt. Het is handig als de ouders dezelfde taal spreken.
- Laat ouders zoveel als nodig is meekijken op de groep. Op deze manier kun je ouders laten wennen aan de kinderopvang en het vertrouwen opbouwen.
- Organiseer een activiteit waar zowel ouders als kinderen aan mee mogen doen. Zo zien ouders wat hun kind tijdens een dag op de kinderopvang doet.
- Kijk of vraag hoe ouders hun kind troosten, met het kind spelen, eten geven et cetera. Gebruik hierbij zo nodig (eenvoudig) beeldmateriaal.
- Leer enkele woorden in de taal van het kind, zodat je op een basaal niveau met het kind kunt communiceren, bijvoorbeeld 'mama/papa komt zo terug', gedag zeggen, ja/nee, wc. Ook ouders waarderen het als je enkele woorden in hun taal kent en het is een eerste stap bij het opbouwen van een band met ouder en kind.
- Hang pictogrammenkoorden met afbeeldingen van locaties, routines of voorwerpen op verschillende plekken op de groep. Pedagogisch medewerkers en kinderen kunnen de koorden zelf pakken en door middel van de pictogrammen met elkaar communiceren. Pedagogisch medewerkers kunnen het koord met pictogrammen ook omhangen en kinderen laten zien wat er gaat gebeuren, bijvoorbeeld dat het tijd is om te spelen.
- Bied ouders en kinderen maatwerk bij het wennen: kijk de eerste keren of een kind even alleen kan spelen zonder ouder. Daarna is het tijd voor een korte scheiding. Het kan ook helpen als de ouder een sjaal of ander kledingstuk achterlaat op de groep. Zo weet het kind dat de ouder terugkomt.
- Maak aan ouders duidelijk wat een kind doet en beleeft op de groep. Je kan bijvoorbeeld filmpjes laten zien van een spelactiviteit of eetmoment. Veel kinderopvangorganisaties maken tegenwoordig gebruik van communicatie via digitale tools. Stuur ouders foto's waarop te zien is dat het kind blij is en het goed met hem of haar gaat. Zo zien ouders dat hun kind in goede handen is bij de pedagogisch medewerkers.

Hoofdstuk 3

**Wederzijdse
verwachtingen**

Een open houding helpt bij het contact met ouders die uit een ander land komen. Dat vraagt er soms om dat de eigen waarden en normen tegen het licht gehouden worden. Wat verwachten we van ouders en waarom? Maar ook: wat verwachten ouders van de kinderopvang en wat kun je wel en niet waarmaken? Alles begint bij het winnen van vertrouwen en het tonen van belangstelling: wie zijn zij, wie zijn wij, waar komen ze vandaan, wat vinden ze belangrijk.

Opvoedverschillen

Niet elk land kent dezelfde opvoedingsgewoonten en rituelen. Het is daarom handig om informatie te hebben over de landen waar de ouders vandaan komen. En omgekeerd, is het voor ouders prettig om te weten hoe er in Nederland in grote lijnen tegen het opvoeden wordt aangekeken. Veel vluchtelingenouders zijn niet gewend aan de Nederlandse opvoedingsstijl van overleggen, communiceren en onderhandelen. Geef ouders uitleg over de Nederlandse manier van opvoeden en zoek naar overeenkomsten. Toon respect voor hoe de ouders het aanpakken en geef de ouders vertrouwen als opvoeder. Bied veel gelegenheid om vragen te stellen en om uit te wisselen met andere ouders. Schakel eventueel een tolk in (zie brochure *Achtergrond vluchtelingenkinderen*).

Vanzelfsprekenden staan ter discussie

Met de komst van ouders uit andere landen, met andere talen en verhalen zijn afspraken die voorheen misschien 'logisch' waren, opeens niet meer vanzelfsprekend. Wat vinden jullie als team belangrijk? Vind je het belangrijk dat elke ouder groet bij het binnenkomen? Dat iedereen even met zijn kind speelt voor vertrek? Dat de ouder vertelt wat het kind thuis laat horen en zien van de activiteiten op de groep? Bespreek dat met elkaar en stel prioriteiten: waar wil je als team meer en minder nadruk op leggen. Welke opvattingen heeft de organisatie over opvoeding en waarop zijn deze gebaseerd. Vervolgens is het zaak om met elkaar vast te stellen waar je aan vast wilt houden en wat je eventueel los kunt laten als ouders andere gewoonten en gebruiken hebben. Vinden jullie het bijvoorbeeld belangrijk om ouders te betrekken bij de kindontwikkeling, dan is het wellicht niet zo'n punt als een vader vrouwelijke pedagogisch medewerkers geen hand wil geven bij binnenkomst. Als je daarentegen als doel hebt dat je kinderen en hun ouders wilt laten wennen aan de Nederlandse cultuur, dan is het belangrijk om hier aandacht aan te besteden en bijvoorbeeld uit te leggen waarom jullie elke ouder een hand willen geven. Op die manier ontwikkel je als organisatie culturele sensitiviteit. Het is belangrijk om als team over belangrijke thema's op één lijn te zitten met betrekking tot wat je van ouders verwacht.

Informeel bij ouders

Ga er nooit van uit dat ouders 'vanzelf' begrijpen wat jij van ze wilt, ze komen immers uit een situatie waar misschien heel anders wordt omgegaan met 'op tijd komen' of 'respect tonen'. Vraag aan ouders wat zij graag willen. Welke verwachtingen hebben zij van de kinderopvang en pedagogisch medewerkers. Een mooi moment om dit voor het eerst ter sprake te brengen, is het kennismakingsgesprek. Sommige ouders willen dat het kind veel leert, anderen willen vooral dat je lief bent voor het kind en misschien weten ouders niet wat ze kunnen verwachten. Vraag dan naar de situatie in het herkomstland: ging het kind daar naar een speelgroep of een school of was het thuis of bij familie? Door te vragen naar wat ouders vroeger gewend waren, weet je een beetje hoe nieuw of anders de kinderopvang voor hen is.

En als de opvattingen tegenover elkaar staan?

Als blijkt dat ouders hele andere opvattingen hebben over essentiële zaken, bijvoorbeeld het fysiek straffen van kinderen, dan is in eerste instantie een gesprek met ouders van belang. Daarin kun je bespreken wat ouders gewend zijn en waarom. Een begripvolle houding ('Wij vinden het ook weleens heel moeilijk als een kind keer op keer niet wil luisteren') helpt. Ook kun je de ouders alternatieven laten zien en samen kijken hoe er tot een aanpak gekomen kan worden waar iedereen achter staat.

TIPS

- Bespreek binnen het team wat jullie van ouders verwachten.
- Bespreek jullie verwachtingen consequent en duidelijk met ouders.
- Vraag aan ouders wat zij van jullie verwachten en maak afspraken hierover. Waaraan kan de kinderopvang wel en waaraan niet tegemoet komen?
- Nodig ouders op de groep uit en laat zien hoe je op de groep met opvoedgedrag omgaat. Of toon ouders een filmpje van een situatie op de groep. Ouders leren veel door anderen te observeren. Pedagogisch medewerkers kunnen ouders bijvoorbeeld laten zien hoe zij met kinderen spelen of hoe ze omgaan met agressief gedrag.
- Ga het gesprek aan over bijvoorbeeld slapen, eten, straffen en belonen. Ga open, geïnteresseerd en zonder vooroordelen met ouders in gesprek over de opvoeding en vraag naar eigen ervaringen. Hoe gaan ze om met hun kind? Waarom kiezen ze voor die aanpak? Bied ouders ook alternatieven, zoals praten, uitleggen waarom bepaald gedrag niet mag of juist het belonen van goed gedrag.

Hoofdstuk 4

Samen betrokken bij de ontwikkeling van het kind

Hoe gaat het met het kind?

Als het kind eenmaal meedraait en een beetje gewend is, is het handig dat ouders en de medewerkers van de kinderopvang elkaar regelmatig spreken over de ontwikkeling. De pedagogisch medewerkers kunnen filmpjes maken (na toestemming van de ouders) en daar samen met de ouders naar kijken en over praten tijdens gesprekken op de locatie of bij de ouder thuis.

Observaties en terugkoppeling

Vrijwel elke kinderopvangorganisatie heeft een observatiesysteem en organiseert oudergesprekken naar aanleiding van de observaties. In een gesprek met de ouders over het kind kunnen het welbevinden, spelen, gedrag en de ontwikkeling aan de orde komen, zowel thuis als op de opvang. Als er zorgen zijn over de ontwikkeling, is het raadzaam de ouders vaker te spreken. Observaties of zorgen/vragen van de ouders kunnen aanleiding zijn voor een extra contactmoment.

Mogelijkheden van ouders

Veel vluchtelingenouders worstelen met de integratie in Nederland en missen het land en de mensen die ze hebben achtergelaten. Hun energie, geduld en mogelijkheden zijn in die situatie beperkt. Vraag daarom welke mogelijkheden zij wel en niet voor zichzelf zien om thuis wat met het kind te ondernemen. Wees realistisch en sluit daarbij aan: spreek bijvoorbeeld af dat een ouder elke dag iets, al is het nog zo klein, samen met het kind onderneemt en daar een leuke foto van maakt die vervolgens op de groep wordt opgehangen. Spreek ouders aan op wat ze kunnen en ga niet uit van onvermogen. De relatie ouders-kind kan onder druk staan door trauma bij de ouders, bijvoorbeeld verminderde (emotionele) beschikbaarheid, minder grenzen stellen of juist rigide grenzen hanteren, moeite met liefde geven, frustratie, agressie, geweld, een ouder die zich afhankelijk van het kind opstelt. Het is goed om je hiervan bewust te zijn en samen met de ouder te kijken hoe deze weer meer vertrouwen in de eigen opvoedcapaciteiten kan krijgen.

TIPS

- Zorg ervoor dat je aandacht besteedt aan vluchtelingenouders bij het brengen en halen.
- De communicatie met vluchtelingenouders over hun kind vraagt wat meer tijd, dus neem die ook.
- Soms denken ouders dat het niet goed gaat met hun kind als ze uitgenodigd worden voor een gesprek. Benoem expliciet dat je de ontwikkeling ook wilt bespreken als het goed gaat, niet alleen als er problemen zijn.
- Ga op huisbezoek. Dat geeft de kinderopvang zicht op de thuisomgeving en kan de relatie met ouders verstevigen. Ook maakt het zichtbaar in hoeverre de opvoeding thuis en op de opvang overeenkomen en waarin ze verschillen. Een risico is dat ouders het als een keuring ervaren, dus leg goed uit wat de bedoeling is.
- Maak gebruik van foto's van de groep en gebruik die tijdens de gesprekken over het kind. Foto's geven vaak een duidelijker beeld dan pictogrammen. Maak foto's van het eten, de wc, de buitenspeelplaats of de kring. Ouders en kinderen zullen dit herkennen en weten dan direct wat je bedoelt. Wanneer je het met ouders hebt over situaties buiten de groep, zoals de huisarts, kun je op Google Afbeeldingen een foto laten zien.
- Voor ouders die de Nederlandse taal niet of onvoldoende machtig zijn, zijn er verschillende websites (zie Tips bij 1.3).

Hoofdstuk 5

Activiteiten voor en met ouders

Om ouders te stimuleren om op een ontwikkelingsgerichte manier met hun kind om te gaan, kun je als kinderopvangorganisaties verschillende momenten aangrijpen. Hou er rekening mee dat ouders het druk hebben. Ze hebben veel aan hun hoofd, dus overvraag de ouders niet.

Brengen en halen

De contacten bij het halen en brengen kunnen benut worden om te laten zien hoe er op de opvang met kinderen wordt gespeeld.

Inloop

Tijdens de inloop kunnen ouders met hun kind spelen. De pedagogisch medewerkers leggen alvast materiaal klaar en doen veel voor. Daarna doen ze het samen met de ouder en tenslotte kunnen ouders zelf met hun kind spelen.

Ouderbijeenkomsten

Koffieochtenden, knutselochtenden en themabijeenkomsten zijn laagdrempelige mogelijkheden om het contact met vluchtelingenouders te verstevigen en samen te werken aan de ontwikkeling van het kind. In Rotterdam is al veel ervaring opgedaan met het betrekken van anderstalige ouders, met name door veel te laten zien en voor te doen (Taal begint thuis, Hogeschool Rotterdam).

Bied ruimte voor eigen taal en gewoontes op de groep

Geef vluchtelingenkinderen en ouders ruimte om onderling in hun moedertaal te praten. Ouders die dezelfde taal spreken, kunnen elkaar helpen. Ook voor kinderen kan het fijn zijn om een 'buddy' te hebben die dezelfde taal spreekt. Voor vluchtelingenouders is het belangrijk om te zien hoe anderen het doen, maar geef deze ouders ook de ruimte voor hun eigen gewoontes en rituelen. Er is immers niet één goede manier om met kinderen om te gaan.

TIPS

- Betrek alle opvoeders. Als opa's, oma's, ooms en tantes mede-opvoeders zijn, nodig deze dan ook uit.
- Informatiemomenten hoeven niet voor alle ouders te zijn, maar kunnen bijvoorbeeld alleen voor vaders georganiseerd worden of alleen voor ouders die 'nieuw' in Nederland zijn.
- Organiseer niet alleen formele, maar ook informele bijeenkomsten over opvoeden. Zorg ervoor dat die in een kleine groep plaatsvinden met veel gelegenheid voor interactie. Een goed voorbeeld hiervan is de OpvoedParty, waarbij een klein gezelschap (vier tot tien deelnemers) onder deskundige leiding met elkaar praat over één of meerdere opvoedingsthema's of -dilemma's naar keuze (opvoedparty.nl).
- Stimuleer vluchtelingenouders om naar de bijeenkomsten te komen door ze persoonlijk aan te spreken en een welkom gevoel te geven. Het kan helpen als een andere ouder afspreekt om samen te gaan.
- Vraag de ouders mee met uitstapjes en schakel ze in bij activiteiten. Niet alles is talig, juist door samen met andere ouders activiteiten uit te voeren, krijgen zij de kans om andere ouders te leren kennen.
- Je kunt ouders vertellen waarom het belangrijk is dat ze op de groep komen en iets met hun kind ondernemen. Zoek samen een activiteit uit, blijf er even bij, doe voor, laat zien. Sta tegelijk open voor de reactie van de ouder: als een ouder zich geen raad weet met de spelletjes en materialen op de groep, accepteer dan dat hij of zij er gewoon bij zit en toekijkt. Immers, je doel is om de ouder te betrekken bij de kindontwikkeling en een ouder leert ook door te kijken naar wat pedagogisch medewerkers en andere ouders doen.

Hoofdstuk 6

Als er extra ondersteuning nodig is?

Hoe herken en bespreek je met de ouders hechtingsproblemen, stress, agressief gedrag? Wanneer moet je doorverwijzen en naar wie? Wat doe je als ouders getraumatiseerd zijn? Hoe zorg je ervoor dat je ook met die ouders een vertrouwensband opbouwt en welke hulp kun je daarbij eventueel inschakelen?

Signaleer opvallend gedrag

Vluchtelingenkinderen laten mogelijk afwijkende gedragingen zien ten opzichte van de andere kinderen. Geef ze de ruimte om zich uit te leven en te wennen, maar stel tegelijkertijd duidelijke grenzen. Hoewel sommige kinderen traumatische ervaringen hebben opgedaan, ontwikkelen de meeste kinderen zich normaal. Agressief gedrag hoeft niet altijd te wijzen op een traumatisch verleden. Ook kinderen zonder vluchtelingenverleden maken weleens ruzie. Als opvallend gedrag (agressief, teruggetrokken) na de eerste zes weken blijft aanhouden, dan kun je ervoor kiezen om een expert te laten meekijken, uiteraard in overleg met de ouders (zie brochure *Anderstaligheid en opvallend gedrag van kinderen*).

Gesprek met de ouders

Als het gedrag van een kind vragen oproept, ga je in eerste instantie met ouders in gesprek. Bijvoorbeeld op het moment dat een kind moeite blijft hebben met wennen op de groep. Hoe kijken ouders hier tegen aan? Herkennen ze dit gedrag bij hun kind van vroeger? Wat kunnen ze zelf doen om de overgang makkelijker te maken? En wat verwachten ze hierin van de pedagogisch medewerkers? Door open met ouders in gesprek te gaan, kom je tot samenwerking. Vaak is dit effectiever dan wanneer je direct adviezen geeft zonder dat je de achtergrond van een kind en de ouders kent. Soms is een gesprek nauwelijks mogelijk, bijvoorbeeld omdat ouders getraumatiseerd zijn, achterdochtig staan tegenover instanties en daardoor boos reageren. In dat geval is het handig om een vertrouwenspersoon van de ouders bij het gesprek te vragen, ook kan een tolk dan onmisbaar zijn.

Zorgstructuur

Elke kinderopvangorganisatie heeft een zorgstructuur en een zorgcoördinator. Deze kan uitkomst bieden bij vluchtelingenkinderen met een specifieke ontwikkelingsbehoefte. Sommige organisaties bespreken standaard alle kinderen van vluchtelingenouders tijdens het zorgoverleg. Er zijn diverse mogelijkheden om een kind extra aandacht te geven: meer uren laten komen (hiervoor is vaak wel een indicatie nodig), aanmelding bij een stedelijke of wijkgerichte zorginstantie, het inroepen van professionele hulp, het inschakelen van de intern begeleider van de school om alvast mee te kijken in de kinderopvang. De Samenwerkingsverbanden

Passend Onderwijs hebben hierover soms afspraken die ook de kinderopvang omvatten. Een passende (zorg)instantie kan gevraagd worden om ondersteuning te bieden aan de pedagogisch medewerkers of, in overleg met de ouders, aan een kind op de groep. Soms kan een kind met extra ondersteuningsbehoefte naar een kleinere groep met meer begeleiding worden doorverwezen. Wanneer het echt niet langer mogelijk is om een kind op de groep te houden, kan overplaatsing een oplossing zijn. Uiteraard gebeurt dit alles in nauw overleg met de ouders.

Sociale kaart: de route

Soms is doorverwijzing noodzakelijk, bijvoorbeeld op advies van een intern begeleider of orthopedagoog die een kind op de groep heeft geobserveerd. Voor doorverwijzing is de JGZ het eerste aanspreekpunt. Zij kunnen kinderen verder helpen en hebben contact met verschillende hulporganisaties. Arq Psychotrauma Expert Groep (waaronder Stichting Centrum '45) is een groep van instellingen en organisaties die zich bezighoudt met de gevolgen van schokkende gebeurtenissen en psychotrauma (www.arq.org)

Deskundigheid personeel

Ga na op welke terreinen deskundigheidsbevordering van het personeel gewenst is. Professionalisering kan plaatsvinden tijdens teamvergaderingen of door een extern deskundige uit te nodigen, bijvoorbeeld over de volgende thema's:

- Omgaan met kinderen en ouders die op het gebied van de Nederlandse taal 'absolute beginners' zijn.
- Cultuursensitiviteit ontwikkelen. Bewustzijn van eigen beelden en vooronderstellingen, eigen gewoontes ter discussie durven stellen.
- Herkennen van trauma's.

Zie brochure *Deskundigheidsbevordering en methodieken*.

TIPS

- Bij opvallend gedrag hoeft er niet meteen sprake te zijn van een trauma. Hou het kind wel goed in de gaten en bespreek opvallend gedrag altijd eerst met de ouders.
- Kijk op welke manier een kind met behulp van extra ondersteuning toch in de groep kan blijven en wat de ouders thuis kunnen doen.
- Er zijn gespecialiseerde organisaties voor deskundigheidsbevordering op het gebied van NT2, cultuursensitiviteit, herkennen van trauma's.
- Wees duidelijk tegenover ouders in wat je als reguliere opvang kunt bieden aan kinderen die extra ondersteuning nodig hebben.

Hoofdstuk 7

Samenwerking met andere organisaties

Baken werk af

Maak binnen het team en in samenwerking met andere organisaties duidelijke afspraken over de taakverdeling. Stem met elkaar af wie welke taken op zich neemt. Als je helder voor ogen hebt wie wat doet, voorkom je miscommunicatie. Dan nog kan het lastig zijn om grenzen te stellen in de contacten met vluchtelingenouders. Bijvoorbeeld als ze met andersoortige vragen bij je komen, zoals hulp bij het invullen van formulieren of expliciete opvoedondersteuning. Het is dan fijn als je weet wie dergelijke hulp wel kan bieden.

Samenwerking met VluchtelingenWerk

Werk nauw samen met VluchtelingenWerk, wissel uit over het werken met jonge gezinnen en informeer elkaar over projecten. Het is goed als de coaches van VluchtelingenWerk op de hoogte zijn van het belang van en de toeleiding naar voorschoolse voorzieningen. Deze informatie kunnen zij bespreken met hun 'maatje'. VluchtelingenWerk Nederland geeft steun aan asielzoekers en vluchtelingen vanaf het moment dat ze worden opgevangen totdat ze zelfstandig hun weg hebben gevonden. Aan asielzoekers geeft VluchtelingenWerk voorlichting en juridische begeleiding bij de asielprocedure. Voor mensen die mogen blijven (statushouders) biedt VluchtelingenWerk begeleiding bij gezinshereniging, bij het wegwijs worden in de samenleving, het inburgeren, het leren van de taal en het zoeken naar een baan. De begeleiding duurt maximaal twaalf maanden.

Opvoedondersteuning

Er zijn verschillende organisaties die laagdrempelige opvoedondersteuning kunnen bieden. Deze worden steeds toegankelijker voor vluchtelinggezinnen. Denk bijvoorbeeld aan HomeStart, Moeders Informeren Moeders (MIM), Steun-Ouder, Spel aan Huis en VVE-Thuis (zie brochure *Deskundigheidsbevordering en methodieken*).

Ook informele netwerk en/of sleutelpersonen kunnen een rol spelen als ouders behoefte hebben aan steun van anderen.

De rol van de JGZ

Wanneer pedagogisch medewerkers problemen van kinderen niet zelf kunnen oplossen, is hulp van buitenaf welkom. Dit kan betekenen dat een intern begeleider of orthopedagoog op de groep komt om de pedagogisch medewerker te begeleiden met een aantal kinderen. Weet welke opvoedondersteuning de JGZ biedt, sluit daar op aan of verwijst door. De JGZ kan een kind dan eventueel doorverwijzen naar specialistische kinderopvangorganisaties.

De overdracht naar de basisschool

Als kinderen vier zijn, vindt de overdracht naar de basisschool plaats. De voorbereiding daarop begint natuurlijk al veel eerder. Veel gemeenten en organisaties hanteren een (gemeentebreed) overdrachtsprotocol. Daarin zijn zaken vastgelegd over de overdracht van kinderen vanuit de ve en van kinderen met een specifieke ondersteuningsbehoefte. Kijk of er specifieke afspraken gemaakt kunnen worden over de overdracht van kinderen met een vluchtelingenachtergrond en de rol van de ouders daarbij. Voor ouders die het Nederlandse schoolstelsel niet kennen, is het extra fijn als de kinderopvang en het onderwijs samen voorlichting geven, kijkochtenden organiseren en ervoor zorgen dat kinderen en ouders op een niet-stressvolle manier aan de schoolperiode kunnen beginnen. Tenslotte is het prettig als de beroepskrachten van beide instellingen contact hebben over het kind, zodat ze elkaars ervaringen kunnen benutten. Uiteraard altijd met de nadrukkelijke toestemming van of in aanwezigheid van de ouders.

Colofon

Titel	Ouderbetrokkenheid
Auteurs	Karin Hoogeveen en Paulien Muller (Sardes)
Eindredactie	Carolien Bongers (Sardes)
Vormgeving	Grafisch Geluk, Rotterdam
Datum	November 2018

Dit project is tot stand gekomen met subsidie van

HETKINDEROPVANGFONDS

